

Azerbaycan Bağımsız Matbuatının 150. Yıldönümü

150. yıl dönümünü 2025 yılında kutladığımız Azerbaycan gazeteciliğinin tarihçesi, vatanımız açısından iftihar kaynağı serüveni sembolize etmektedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın başları, Azerbaycan'da basın gelişiminin yoğun olduğu bir devirdi. Azerbaycan basınının bu evreye özgü karakteristik özelliği, vatanseverlerin, şairlerin, yazarların, dramaturgların ve bestecilerin gazetecilik faaliyetleri etrafında birleşmiş olmalarıydı. Bu

şahsiyetlerin ortaya koydukları gazetecilik faaliyeti, vaktiyle Azerbaycan'ın ulusal kimliğinin karşı karşıya bulunduğu meselelerin anlaşılmasında ve onların çözümüne yönelik bilincin oluşmasında etkili olmuştur.

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Azerbaycan'da ulusal kimlik bilinci oluşturma gayesi etrafında şekillenen gazetecilik faaliyetlerinde üç kuşak aydın yer almış olup, bu şahsiyetlerin sayısı yaklaşık 360'tır.

"Azerbaycan" (1918-1920) gazetesi yayım kurulu

İsmail Gaspıralı, Hasan Bey Zerdabi ve Alimerdan Topçubaşı. Bakü, XX. yy. ilk yılları*Mustafa Lütfi Şirvani (1879 - 1939)*

O devirde, Azerbaycan halkının sosyal gelişiminin önündeki en büyük engel, Çarlık Rusyası'nın Müslüman ahaliye yönelik yasal uygulamalarıydı. Etnik ve dinî temellere dayalı sosyal dışlanma, dönemin Azerbaycan basınının kuruluş sürecinde de yankı bulmuştur. Ahmed Bey Ağayev, 1905'te geriye dönüp baktığında şöyle yazıyordu: "Bize güvenilmiyor, soydaşlarımız soyutlanıyor, en temel haklarımızdan mahrum kalarak, kültürel kurumlarda aktif görev alma şansından mahrum bırakılıyorduk."⁽¹⁾

Azerbaycan'da gazeteciliğin tarihi, Hasan Bey Melikov-Zerdabi tarafından kurulan ve yalnızca 56 sayı yayımlanan **"Ekinci"** gazetesiyle başlar. Araştırmacılar, 1875 yılında yayımlanan "Əkinçi" gazetesinin; fikir yapısı, dili, amacı ve hedef kitesi bakımından ulusal bir süreli yayının tüm temel özelliklerini taşıdığı konusunda hemfikirler.

Gazetenin yayın sürecine dair kurucusu Hasan Bey Melikov şöyle yazar: "10 Temmuz 1874'te İstanbul'a gitmek üzere yolculuğuma başlamış, Ağustos ayında geri dönmüştüm. Sipariş ettiğim matbaa basım malzemeleri ise kışın getirildi. Matbaa açmak için yeterli param olmadığından Bakü Valisi Dmitry Semyonovich Staroselski

"Molla Nasreddin" dergisinden bir karikatür

(1832-1884), Gubernskoye Pravleniye matbaası için bu edevatı satın aldı.”(2)

“Ekinçi” gazetesi, kuruluş sürecinin zorlu geçmesine rağmen, gazete ulusal yayın organının ihtiyacını karşıladı, entelektüel uyanışa ve fikir alışverişi ortamının yaratılmasına vesile oldu.

Hasan Bey Melikov’un faaliyetleri, Azerbaycan dışında da halkının sesini duyurmaya çalışan ve Rusya İmparatorluğu’nda birçok hakkı kısıtlı biçimde yaşayan Müslüman toplulukların bilinçlenmesi için çaba gösteren aydınlar arasında tanınmış ve takdir edilmiştir.

1879’da İsmail Bey Gaspiralı, Kırım’da gazete çıkarma çabalarıyla ilgili olarak Hasan Bey’e hayır duasını isteyerek bir mektup gönderdi. Bu mektup, Zerdabi için büyük bir sevinç kaynağı oldu. Çocukça bir heyecanla: **“İşte, bir gazete daha yayımlamak üzereyiz. Zamanla üçüncüsü, dördüncüsü ve hatta daha fazlası da gelecek!”** diye seviniyordu. Gazetenin faaliyetlerini yakından izleyen Zerdabi, Gaspiralı’ya dilbilimsel ve teorik tavsiyelerde bulunmuştur. Gaspiralı ise Zerdabi’nin tavsiyelerini dikkate almış; yıllar içinde çıkardığı gazete,

Kafkasya’da halk tarafından benimsenmiş ve okuyucu kitlesi giderek artmıştır. (3)

Ana dil yayınların henüz yaygın olmadığı bir dönemde, Azerbaycanlı aydınlar görüşlerini yaymak amacıyla kaleme aldıkları yazıları yalnızca Kafkasya’da değil, aynı zamanda Rusya’nın diğer şehirlerindeki dergi ve günlük yayınlarda da yayımladılar. (4) Böylelikle komşu coğrafyaların basınında da etkili hâle geldiler. Hüseyin Minasazov, 1907’de Tiflis’te Rusça yayımlanan “Ogni” (Işıklar) dergisinin; 1909–1910 yılları arasında ise “Yejenedelnoye Obozreniye” (Haftalık Değerlendirme) gazetesinin editörü ve yayıncısıydı. TBMM milletvekiliği de yapmış olan Azerbaycanlı aydın Mustafa Lütfi Şirvani ise 1906–1911 yıllarında Astrahan’da yayımlanan “Bürhani-Tərəqqi” dergisinin editörlüğünü yürütmüştür.

Bakü’de gazetecilik faaliyetlerinin gelişimi, İran’daki yayıncılık alanını da etkilemiştir. Bu etkinin kapsamını örneklemek için, 1906–1907 yılları arasında Tebriz’de yayımlanan 23 süreli yayının 9’unun Azerbaycan dilinde çıktığını belirtmek yeterlidir. Bunlar arasında yer alan 3

Ekinci (1875 - 1877) gazetesinin ilk sayısı

sürelî yayın ise Azerbaycan Türkçesi ve Farsça olmak üzere çift dilli biçimde basılmaktaydı.

Editörlüğünü Alikulu Gamküsar'ın üstlendiği "Azerbaycan" dergisinin yanı sıra "Adalet" ve "Ana Dili" gazeteleri de yayımlanmıştır. Mehmet Emin Resulzade ise 1910 yılında İran Sosyal Demokrat Partisi'nin yayın organı olan "İrane-Nov" (Yeni İran) gazetesinin editörü ve yazarıydı. (5) "Ekinçi"den yaklaşık iki yıl sonra Azerbaycan dilinde başka gazeteler de yayımlanmaya başladı: 1879'da "Ziya", 1880'de "Ziyâ-i Kavkaziye", 1881'de "Kaspi", 1883'te "Keşkul", 1903'te "Şargi-Rus", 1905'te "İrşad" ve "Hayat", 1905'te "Fiuzat", 1906'da "Tekamul" ve "Molla Nesreddin" dönemin öncü yayınlarıydı. Molla Nesreddin, 1906–1931 yılları arasında Azerbaycan'da yayımlanan bir mizah dergisidir. Toplam 748 sayısı yayımlanmıştır. Hem yayınlandığı dönemde hem de günümüzde, Azerbaycan dışında da en iyi bilinen ve en fazla araştırmaya konu olan meşhur matbuat organlarımızdan biridir.

Azerbaycan basınının hem yüksek tenkit dozuna sahip olması

hem de güncel meseleleri halka mizah yoluyla, okuma kapasitelerini zorlamadan aktarma gayesi, Oskar Schmerling, Joseph Rotter ve Benedict Telingator (Beno) gibi ilk karikatüristlerle tanışması "Molla Nesreddin" ve onu takip eden bağımsız matbuat dönemine denk geldi. Karikatür sanatının en önemli Azerbaycanlı temsilcisi ise Azim Azimzade'dir (1880–1943). Dönemin Azerbaycan basınında karikatüre yönelik yoğun talep, Azimzade'nin profesyonel bir karikatürist olarak önemli ölçüde gelişmesini sağlamış; onun yanı sıra Said, Mamedov, Musayev ve Aliyev gibi sanatçılar da etkin biçimde faaliyet göstermiştir. (6)

Azerbaycan matbuatının ayırt edici kazanımlarından biri de, 1903 yılından itibaren hanımlara bağımsız gazetecilik alanında erkek yazarların yazdığı gazetelerde yazı yayımlama imkânı verilmesidir. Bu çerçevede öğretmen Şefika Efendizade'nin (1883–1959) ilk yazısı, "Muhterem Muhammed Ağa Şahtatinski'ye" başlığıyla 16 Nisan 1903'te "Şargi-Rus" gazetesinin 7. sayısında yayımlanmıştır. Akabinde kadınların durumuna, eğitimin önemine ve hanımların ülke için hayati önem taşıyan konularda faaliyette bulunmalarına dair yazıları; "Hayat", "İrşad", "Açık Söz", "Azerbaycan", "Debistan", "Dirilik", "Mektep" gibi gazete ve dergilerde yayımlandı.

"Molla Nasreddin" mecmuasının 7 Nisan 1906 tarihli ilk sayısı

ملا نصر الدين

قیمتی ۱۲ تپک

۱۹۰۶

۷ آوریل

Цѣна 12 к.

Kadınlara yönelik "Işık" (1911-1912) gazetesi, ülkedeki tüm hanımları hedef alan; özellikle de bilinçlenmeye ihtiyaç duyan, okuma yazma bilmeyen kadınların kaderine odaklanarak liberal bir profil sergilemiştir. Yayın kurulu ve okurlar tarafından kaleme alınan, kadın odaklı,

isyankâr hatta muhalif düşünceleri yansıtan yazılar bu gazetede yayımlanmıştır. "Işık"ın bir diğer önemli yönü ise finansman kaynakları bakımından tamamen bağımsız olması ve hükümet politikalarını propaganda eden yayıncılıktan uzak durmasıdır. Bu özellikleri gazetenin

"Bak hele, erkek gibi yazı yazıyor..." Molla Nasreddin dergisinden bir karikatür

kısa ömürlü olmasına yol açmış olsa da, orijinal 68 sayının tamamı günümüze ulaşmış durumdadır ve hem Azerbaycan'da hem de Rusya'daki arşivlerde korunmaktadır. İsmail Gaspiralı tarafından Kırım'da yayımlanan ve günümüze yalnızca birkaç nüshası ulaşan hanımlara yönelik "Âlem-i Nisvan" gazete ekiyle karşılaştırıldığında, Hatice Alibeyova'nın baş editörlüğünü üstlendiği "İşık" gazetesi; geniş araştırma imkânları sunan, Müslüman kadın gazeteciliğinin bir anıtı niteliğinde olup Azerbaycan matbuat mirasının incilerinden biridir.

Söz konusu dönem, Azerbaycan aydınlarının genel olarak ideolojik doktrinlerin oluşturulmasına yönelik çabalarıyla da dikkat çekmektedir. Ali Bey Hüseyinzade gibi aydınlar, Osmanlı İmparatorluğu'na yakınlaşmanın faydalı olacağına inanıyor; bu konu dönemin Azerbaycan basınında geniş biçimde yer buluyordu. (7)

Genel olarak, dönemin Azerbaycanlı aydınları ideolojik meselelere ilişkin konularda bağımsız matbuat aracılığıyla özgün bir fikir mübadelesi yürüttüler. Tadeusz Swietochowski'nin de belirttiği üzere, o dönemde Pan-İslamizmin birden fazla versiyonu değerlendirildi ise de, "Azerbaycanlı aydınlar en çok hitap eden, özellikle de modern İslam'ın evrenselliği etrafında birleşen ve Şii-Sünni uzlaşmasını savunan, el-Afgani'nin Pan-İslamizm anlayışydı." (8)

"İşık" gazetesinin 22 Ocak 1911 tarihli ilk sayısı

Şefika Efendizade (1883 - 1959)

Azerbaycan gazeteciliği ve bağımsız matbuatı; dönemin güncel meseleleri, toplumun sosyal refahı, bölgenin zengin etnik dokusundan kaynaklanan sorunların barışçıl yöntemlerle çözümü ve benzeri konular üzerine çok sayıda yazı yayımlamıştır. ❀

Azerbaycan gazeteciliğinin kuruluş dönemine özgü birkaç ayırt edici unsur bulunmaktadır. Bu unsurlar sırasıyla şu şekilde özetlenebilir:

1. Yüksek tenkit (eleştiri) özelliği.
2. Toplum içinde millî şuurun uyanışı.
3. Toplumun eğitim seviyesini vakit kaybetmeden yükseltme çabası.
4. Matbuat dilinin, halkın kolaylıkla anlayabileceği bir söyleme azami ölçüde yakınlaştırılması çalışmaları.
5. Kadınların toplum içinde eşit haklara kavuşması, eğitimli anneler aracılığıyla toplumun genel eğitim düzeyinin yükseltilmesi gayesi.
6. Çocuk haklarının savunulması.
7. Eğitim müfredatının yalnızca din eğitimi veren kurumların sınırlarının dışına çıkarılarak, dönemin ihtiyaçlarına uygun seviyeye getirilmesi.
8. Bağımsız kadın yazarlara matbuatta yer verilmesi.

Kaynakça

1. «Каспий», 20 мая 1905.
2. Aşırılı A., Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920), Bakı "Elm və Təhsil", p. 136-137.
3. "Hanifə Xanım Melikovanın "H. B. Zardabinin tərcüməyi-halı" avtoqraf, düzəlişlə Rus dilində, əlyazması. 3 dəftər, 49 vərəq. Fond 3 SY 19. Apx 3, T-1(2) 13402, pp. 46-47, and in Aydınoğlu T., Hanife Xanım Melikova., p. 29.
4. Гусейнова Д., Азербайджанская интеллигенция в конце XIX – начале XX в. Баку 1993, 125.
5. Гусейнова Д., Ibid p. 129-130.
6. Гусейнова Д., pp. 166-167.
7. Świętochowski T., Russian Azerbaijan 1905-1920, Cambridge University Press, p. 60.
8. Świętochowski T., Russian Azerbaijan., p. 34 in Melikova Leyla, Ideas of Muslim Unity Among the Azerbaijani Intellectual Elite in the Late 19th and the Early 20th Centuries, Muslim Society, Politics and Islamic Education in the Former RE:the 20 th Century and Beyond Edited by Elmira Akhmetova, Elmira Muratova, Gapur Oziev, "Волинські обереги" Rivne 2020, p. 100.

Ali Bey Hüseyinzade, Alimardan Topçubaşı, Nasir Bey Tahirov, Petersburg 1887